

**ՈՒԿԱՐԱԽԱՅՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՀՅՈՒՊԱՏՈՍԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՅ (1918-1920թթ.)**

1918թ. մայիսի 28-ին, ավելի քան 500-ամյա ընդմիջումից հետո հայաստանում վերականգնվեց պետականությունը: Նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետությունը ստեղծվեց ներքին ու արտաքին ծանր պայմաններում, պատմական բարդ ժամանակաշրջանում: Չափազանց դժվար էր երկիրը դժոխսյին կացությունից դուրս բերելը, ոչ պակաս դժվար էին նաև արտաքին հարաբերությունների կարգավորումը, պետությունների հետ կապերի հաստատումը: Այդ խնդրի լուծումը կապված էր լուրջ դժվարությունների հաղթահարման հետ: Բաթումի պայմանագրով թուրքիան Հայաստանի Հանրապետությանը դրել էր շրջանակների մեջ՝ թույլատրելով նրան շփումների մեջ մտնել միայն անմիջական հարևանների ու Քառյակ պետությունների հետ: Առաջին աշխարհամարտում թուրքիայի պարտությունից հետո (Բաթումի պայմանագիրը կորցրել էր իր իրավական ուժը) Հայաստանի Հանրապետությունն արդեն ազատ էր իր արտաքին կապերը տնօրինելու հարցում: Մինչ այդ, խախտելով իր համար սահմանված պայմանը, Հայաստանի Հանրապետությունը ձեռնարկել էր դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատելը Ռուսաստանից անջատված նորանկախ ոչ խորհրդային Ուկրաինայի հետ: Պատահական չէր Ուկրաինայի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը: Պատմական հանգամանքների բերումով հայ ժողովրդի մի հատվածը վաղ ժամանակներից հարկադրված թողել էր իր հայրենիքը և հաստատվել մեծակա ու հեռավոր երկրներում, այդ թվում նաև Ուկրաինայում՝ վայելելով այդ ժողովրդի բարյացկամ վերաբերմունքը: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, հայոց ցեղասպանության հետևանքով հայության մի ստվար զանգված նույնպես ապաստան գտավ Ուկրաինայում: Ստեղծվեց մի մեծ համայնք, որը կազմակերպվեց և ժամանակի ընթացքում ստեղծեց իր շահերն ու իրավունքներն արտահայտող ազգային մարմիններ:

Հայ-ուկրաինական կապերը նոր որակ ստացան, երբ նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության և Ուկրաինայի միջև հաստատվեցին դիվանագիտական հարաբերություններ: Դրա համար արդեն որոշակի հող ստեղծվել էր, Ուկրաինայի Կենտրոնական ռադայի կառավարությունը ճանաչել էր Հայաստանի Հանրապետությանը, իսկ Ուկրաինայում գործող հայկական ազգային մարմինները միավորվել էին և ստեղծել հայկական կոմիսարիատ, որը ճանաչվել էր ռադայի կողմից ու նրանից ստանում էր համակողմանի աջակցություն: Ավելին, Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումից հետո Կիևում «Ուկրաինայի Կենտրոնական ռադայի կառավարությանը կից Հայաստանի կոմիսարիատի կոլեգիան» փաստորեն կատարում էր Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցչության դեր (նախագահ՝ գնդապետ Միքայել Լոմիզե, անդամներ՝ փոխգնդապետ Մակար Պոպով և կապիտան Աշոտ Տոնյանց): Իսկ Ուկրաինայի - Կենտրոնական ռադան դեռևս 1918թ. հուլիսի վերջից ուներ իր ներկայացուցիչը Երևանում (Վլադիմիր Գիրչենկո): 1918թ. հոկտեմբերին Կիևում խիմնվեց Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական միսիան (ներկայացուցիչ՝ իրավագիտության դոկտոր՝ Գրիգոր Չամոյան (Չամոն)), իսկ մի շարք քաղաքներում՝ Օ-

դեսայում (գլխավոր), Խարկովում, Կիևում, Կյուպատոսական հիմնարկներ, որոնք 1918-1920 թվականներին Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին քաղաքական գործունեության կարևոր նվաճումներից էին: Դրանք մեծ աշխատանք կատարեցին Ուկրաինայում ապաստանած բազմահազար հայությանն օգնելու, նրանց շահերն ու իրավունքները պաշտպանելու, ազգային կազմակերպությունների՝ Հայոց ազգային խորհուրդների, բազմաթիվ միությունների գործունեությունն աշխուժացնելու ու համակարգելու ուղղությամբ, որոնք նպատակամղված էին հայապահպանման սուրբ գործին:

Առավել ստվար էր Օդեսայի հայ համայնքը, որտեղ առաջին աշխարհամարտի տարիներին հանգրվանել էին չուրջ ութ հազար հայ գաղթականներ ու ռազմագերիներ Արևմտյան Հայաստանից, Բուլղարիայից, Ռումինիայից և այլ երկրներից: Քաղաքում ապրող հնաբնակ հայերին ավելացավ փախստականների այդ մեծ զանգվածը և ստեղծվեց մի մեծ գաղութահայ համայնք, որը, սակայն, ի իստ անկազմակերպ էր: Տեղի հայ գաղութի պահանջով և Թիֆլիսի Հայոց ազգային (կենտրոնական) խորհրդի ներկայացուցիչ Գրիգոր Չամոյանի միջամտությամբ Ուկրաինայում Հայաստանի կոմիսարիատի կոլեգիան 1918 թվականի օգոստոսի կեսին իր ներկայացուցիչները նշանակեց Օդեսայում: Այդ ներկայացուցիչներն էին հայտնի հասարակական գործիչ, գիտնական-գյուղատնտես Թաիրովը և նրա օգնական փոխգնդապետ իշխան Թումանովը¹, որոնք աշխատեցին մինչև սեպտեմբերի վերջը, երբ սկսվեց կոմիսարիատի կոլեգիայի վերափոխումը դիվանագիտական միսիայի: Հոկտեմբերի սկզբին դեռևս գործող կոմիսարիատն իր կոլեգիայի անդամ, փոխգնդապետ Սակար Բոգդանի Պոպովին նշանակեց Հայաստանի Հանրապետության հյուպատոս Օդեսայում՝ հաշվի առնելով գաղութի համաձայնությունը և հայոց լեզվի նրա իմացությունը: Գաղութը մեծ ուրախությամբ ընդունեց Հայաստանի նորաստեղծ պետության հյուպատոսի նշանակումը և լուրջ հույսեր էր կապում նրա գործունեության հետ: Իր գործունեությունը հաջողությամբ կազմակերպելու համար Հայաստանի Հանրապետության Օդեսայի հյուպատոսությունը որոշեց իր կառուցվածքը, մշակեց խնդիրներն ու աշխատանքի հիմնական ուղղությունները: Հյուպատոսական հիմնարկը կազմվեց չորս բաժիններից՝ գաղթականական, ռազմագերիների, անձնագրային և Հայաստանի Հանրապետության շահերի պաշտպանության: Առաջին քայլերից իսկ հյուպատոսությունն Օդեսայում հանդիպեց որոշակի դժվարությունների: 1919 թվականի հունվարի 4-ին Մ.Պոպովը Ուկրաինայում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Գ. Չամոյանին ուղղած զեկուցագրում տեղեկացնում է, որ հյուպատոսական հիմնարկն Օդեսայում աշխատում է առանց կառավարության հավատարմագրի, առանց անհրաժեշտ նյութական միջոցների, ֆինանսների, որոնք անհրաժեշտ են շենքի և գույքի ձեռքբերման համար: Մ.Պոպովը խնդրում է շտապ ուղարկել հարյուր հազար ռուբլի, հաստատել ծառայության կազմը, որը բաղկացած էր յոթ հոգուց՝ փոխյուպատոս, քարտուղար, երկու աշխատակից՝ հատուկ հանձնարարությունների գծով և երեք հոգի սպասարկող անձնակազմ²: Հունվարի 13-ին Գ. Չամոյանը Մ.Պոպովին պաշտոնապես հանձնեց Օդեսայում Հայաստանի Հանրապետության գլխավոր հյուպատոսի հավատարմագիրը, իսկ Եղիշ Քրիստ-

¹ Տե՛ս ԴՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 73, 1-ին մաս, ք. 37:

² Տե՛ս ԴՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 73, 1-ին մաս, ք. 90-91:

ափորի Մելիքյանին նշանակեց քարտուղար: Մյուս ծառայողները նշանակվեցին գլխավոր հյուպատոսի հրամանով:

Հյուպատոսական ծառայության արդյունավետ աշխատանքի կարևոր պայման էր տեղի հայ գաղութի աջակցությունը: Սակայն օղեսահայ գաղութը դեռևս անկազմակերպ էր, միասնական չէր, չկար այն միավորող ազգային կազմակերպություն: Կյանքը պահանջեց ստեղծել Հայոց ազգային խորհուրդ, որը պետք է միավորեր գաղութը, ստեղծեր համազգային մթնոլորտ քաղաքում, սերտ կապի մեջ մտներ հյուպատոսության հետ: Ուկրաինայում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Գ.Չամոյանը նախաձեռնեց Օղեսայում Հայոց ազգային խորհուրդ հիմնելու գործը: 1919 թվականի հունվարի 31-ին Օղեսայի իր բնակարանում, տեղի հայ հասարակական գործիչների մասնակցությամբ, Գ.Չամոյանը հրավիրեց խորհրդակցություն, որտեղ որոշվեց հիմնել Հայոց ազգային խորհուրդ, «որը պիտի պարփակե յուր մեջ Օղեսայի և շրջակա մանր գաղութների ազգային հասարակական կյանքի բոլոր կողմերը և լինի ամբողջ շրջանի համար մի բարձրագույն ազգային հաստատություն»: Փետրվարի 5-ին դարձյալ Գ. Չամոյանի մասնակցությամբ տեղի ունեցած ժողովում որոշվեց Օղեսայի Հայոց ազգային խորհրդի կազմը, բաժիններն ու նրա գործունեության հիմնական խնդիրները, որոնք հաստատվեցին փետրվարի 23-ին կայացած հայ գաղութի ներկայացուցիչների ընդհանուր ժողովում, որտեղ գաղտնի քվեարկությամբ ընտրվեց 16 անդամներից բաղկացած Հայոց ազգային խորհուրդը: Հայոց ազգային խորհրդի ստեղծումն ու նրա կազմի ընտրությունը կարևոր իրադարձություն էր Օղեսայի հայ համայնքի կյանքում: Հիրավի, Հայոց ազգային խորհուրդը հանդիսանում էր գաղութի կյանքի բոլոր կողմերը ղեկավարող, բոլորին շաղկապող և միացնող օղակը: Նրա գոյությունը մեծապես նպաստում էր Ուկրաինայում Հայաստանի հանրապետության գլխավոր հյուպատոսական հիմնարկի արդյունավետ գործունեության ծավալմանը: Հայոց ազգային խորհուրդն իր շուրջը համախմբեց բոլոր ազգային կազմակերպություններն ու միությունները, որոնք սերտ կապի մեջ մտան հյուպատոսության հետ: Օղեսայում հրատարակվող «Հոսանք» թերթի խմբագիր՝ Հակոբ Բաղդասարյանի և քահանա Յովհաննես Չուբարյանի առաջարկով սկսեց լույս տեսնել նաև «Вестник Армян» ռուսերեն թերթը, որը գաղութահայ կյանքը ներկայացնում էր նաև ոչ հայ ընթերցողին, տեղեկություններ հաղորդում Հայաստանի Հանրապետությունում կատարվող գործընթացների մասին:

Հայաստանի Հանրապետության գլխավոր հյուպատոսական հիմնարկը, Հայոց ազգային խորհրդի աջակցությամբ կարողացավ լայն գործունեություն ծավալել Օղեսայում՝ հայ քաղաքացիների, գաղթականների ու ռազմագերիների շահերի պաշտպանության և Ուկրաինայի հարևան երկրների հայկական գաղթօջախների հետ կապերի ամրապնդման ուղղությամբ: Դիվանագիտական միսիայի ներկայացուցիչ Գ.Չամոյանն այդ գործում բարձր էր գնահատում գլխավոր հյուպատոս Սակար Պոպովի ծառայությունը. «Շնորհակալություն պետք է հայտնել հյուպատոս Ս. Պոպովին իր գործունեության համար, - գրում է Գ.Չամոյանը, - հատկապես հայ գաղթականության և ռազմագերիների հետ տարած աշխատանքի համար»²: Կատարված լավ աշխատանքի կարևոր ցուցանիշ էր այն, որ Հայաստանի գլխավոր հյուպատոսական հիմնարկն Օղեսայում մեծ հեղի-

¹ Տես «Հոսանք», 1 փետրվարի, 1919 թ.:

² Տես ԴԴ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 217, թ. 4:

նակություն էր վայելում ինչպես հայ գաղութի, այնպես էլ օտարերկրյա դիվանագիտական ներկայացուցիչների շրջանում: Այն սերտ կապի մեջ էր այդտեղ գտնվող բոլոր օտարերկրյա հյուպատոսական հիմնարկների հետ: 1919 թվականի հունվարի 23-ին Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարին ուղղված զեկուցագրում Գ.Չամոյանը տեղեկացնում է. «Հյուպատոսարանը Օդեսայում պաշտպանում է Հայաստանի Հանրապետության շահերը և նրա քաղաքացիների իրավունքները: Հյուպատոսությունը գերիների և զաղթականների հոգն է տանում, որոնք ամեն կողմից հավաքվում են Ուկրաինա: Մեր հյուպատոսը Օդեսայում ճանաչված է դաշնակիցների կողմից և բոլոր անձնագրերը, որոնք տալիս է, վավերացվում են համապատասխան հիմնարկների կողմից: Վերաբերմունքն ինչպես տեղական իշխանության, այնպես էլ դիվանագիտական (շրջանակների — Գ.Պ.) շատ լավ է: Ուստի խնդրում են, առանց հաշվի առնելու Ուկրաինայում քաղաքական փոփոխությունները, պահել արդեն կարգի դրած ապարատը և աջակցել նրան նյութապես և բարոյապես»¹:

1919 թվականի հունվարի վերջին Հայաստանի գլխավոր հյուպատոսությունը Օդեսայում իրոք կայացած էր, դարձել էր լավ կազմակերպված հիմնարկ, որը բաիժր էր պահում Հայաստանի Հանրապետության անունը: Եվ դիվանագիտական ներկայացուցիչը խնդրում է Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարին, ինչպիսի պայմաններ էլ ստեղծվեն, պահել «արդեն կարգի դրած ապարատը և աջակցել նրան նյութապես և բարոյապես»: Սակայն պետք է ասել, որ Հայաստանի կառավարությունն ու նրա արտաքին գործերի նախարարությունն անհրաժեշտ ուշադրություն չէին դարձնում Օդեսայի հյուպատոսությանը: Եվ դա պատահական չէր. ինչպես 1919 թվականի փետրվարի 28-ի իր մի գրության մեջ նշում է արտաքին գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղար Ալեքսանդր Տեր-Հակոբյանը, թե կառավարությունը և թե՛ հատկապես արտաքին գործերի նախարարությունը «Մինչև հիմա չեն ձեռնարկել որևէ ակտիվ քայլ՝ իրենց հետ կապելու այն բազմաթիվ հայկական գաղութները, որ սփռված են ամբողջ աշխարհով ... այդ թույլ կապը բացատրվում է մասնավորապես նրանով, որ կառավարությունը ժամանակ չի գտնում, զբաղված է երկրի համար հրատապ ու անհետաձգելի հարցերով, մաև թերազնահատում է այդ հարցը, ինչին նպաստում է արտաքին աշխարհի հետ վատ փոստային ու հեռագրային կապը»²:

Որ քայքայված երկրում նորաստեղծ պետությունը խճճվել էր ներքին բարդ ու հրատապ խնդիրների լուծման ոլորտում և ժամանակ չէր գտնում ըստ էության զբաղվելու հայկական գաղութներով, դա իրոք այդպես էր: Ճիշտ էր մաև ակնարկը փոստային ու հեռագրային վատ կապի մասին: Բայց գլխավոր քարտուղարը խոստովանում է, որ հայկական գաղութների հարցը թերազնահատվում էր, այսինքն՝ դրան առաջնակարգ նշանակություն չէր տրվում: Եթե դա այդպես էր, իմաստ չունեի խոսել մյուս պատճառների մասին:

Ժամանակին Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարությունից չստանալով անհրաժեշտ հանձնարարականներ ու գործնական խորհուրդներ, Օդեսայի գլխավոր հյուպատոսությունը փաստորեն գործում էր ինքնուրույն, ելնելով կոնկրետ քաղաքական իրավիճակից և հայ գաղութի իրավունքների պաշտպանության ու նրա պահանջների թելադրանքից: Հյուպատոսությունն անգամ չունեի իր ստեղծման մասին Հայաստանի Հանրապետության

¹ Տես նույն տեղում, գ. 73, 1-ին մաս, ք. 119:

² Տես նույն տեղում, գ. 217, ք. 19-20:

կառավարության որոշումը, չնայած արդեն վեց ամիս գործում էր:

Միայն 1919 թվականի մարտի 20-ին, Գ.Չամոյանի հանձնարարականով, զինվորական կցորդ Ա. Տոնյանցը երևանում նախարարների խորհրդի հաստատմանը ներկայացրեց Օդեսայի զլխավոր հյուպատոսական հիմնարկի՝ կազմը և խնդիրները, որոնք հաստատվեցին երկու ամիս հետո՝ մայիսի 27-ին: Սահմանվեցին, Հայաստանի Հանրապետության զլխավոր հյուպատոսական հիմնարկի խնդիրները:

1. Հայաստանի քաղաքացիների հաշվառում և նրանց շահերի պաշտպանություն,
2. Հայաստանի քաղաքացիներին ազգային անձնագրերի հանձնում,
3. Հայաստան մեկնողներին անձնագրերի հանձնում,
4. զաղթականներին անհրաժեշտ փաստաթղթերի հանձնում և տեղափոխում հայրենիք,
5. այդ խնդրով կապի հաստատում արտասահմանյան բոլոր պետությունների հետ՝ հյուպատոսական հիմնարկների ներկայացուցիչների միջոցով¹:

Օդեսայի հյուպատոսության գործունեությունը հենց այդ խնդիրների իրագործման պլանով էր ընթանում: Խոսելով հյուպատոսական հիմնարկի աշխատանքում հանդիպող կազմակերպական դժվարությունների ու բացթողումների մասին, պետք է նկատի ունենալ, որ դրանք ինչ որ իմաստով անխուսափելի էին, քանի որ Հայաստանի նորաստեղծ պետության համար հյուպատոսությունը բոլորովին նոր երևույթ էր: Արտաքին գործերի նախարարությունը անգամ չուներ հյուպատոսական հիմնարկների կազմակերպման նախագիծ, ժամանակավոր կանոնադրություն, ավելին՝ չուներ նաև հյուպատոսական բաժին, որ կարողանար ղեկավարել արտասահմանում գործող այդ կարևոր հիմնարկների գործունեությունը: 1919 թվականի փետրվարի 1-ին կազմվեց արտաքին գործերի նախարարությանը կից հյուպատոսական բաժնի օրինագիծ և միայն վեց ամիս հետո, հուլիսի 31-ին ընդունվեց նման բաժին հիմնելու մասին օրենքը²:

Այնուհանդերձ, Օդեսայի զլխավոր հյուպատոսությունը շարունակում էր իր ծավալուն ու լարված գործունեությունը: 1919 թվականի մարտի վերջին Օդեսայից հայրենիք ուղարկվեցին շուրջ 3000 հայ ռազմագերի և մի քանի հազար զաղթական՝ ապահովված անհրաժեշտ սնունդով³:

Մեծ աշխատանք էր տարվում նաև համայնքի անդամների, հատկապես՝ ռազմագերիների ու զաղթականների անձնագրային գործը կազմակերպելու ուղղությամբ, որով ապահովվում էր Ուկրաինայում նրանց գոյատևման ու գործունեության իրավական հիմքը: Սակայն երկրում քաղաքական իրադրության կտրուկ փոփոխությունն ընդհատեց Օդեսայի հյուպատոսության, ինչպես նաև Ուկրաինայում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական միսիայի գործունեությունը:

1919 թվականի ապրիլի 6-ին խորհրդային բանակը գրավեց Օդեսան: Ուկրաինայում խորհրդային իշխանության ներքո Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչները չէին կարող ազատ ու հանգիստ գործել: Դաշնակիցների հետ ֆրանսիական ռազմաճակով ապրիլի 7-ին Օդեսայից հեռացան Ուկրաինայում

¹ Տես ԳԴ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 148, ք. 13:

² Տես Նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 43, ք. 178:

³ Տես Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 217, ք. 1:

Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական միսիան և գլխավոր հյուպատոս Մ.Պոպովը: Ապրիլի 13-ին նրանք Կոստանդնուպոլսից Բաթում-Թիֆլիս ուղղությամբ մեկնեցին Երևան: Օդեսայից հեռանալուց առաջ, ապրիլի 5-ին Մ. Պոպովը հյուպատոսական հիմնարկի քարտուղար Եղիշ Մելիքյանին նշանակեց հյուպատոսի պաշտոնակատար: Սակայն մայիսի 25-ին խորհրդային իշխանության հրամանով դադարեցվեց Հայաստանի Հանրապետության Օդեսայի գլխավոր հյուպատոսի պաշտոնակատար Եղիշ Մելիքյանի գործունեությունը:

Շուտով, օգոստոսի վերջին խորհրդային իշխանությունն Ուկրաինայում կրկին տապալվեց: Կին մտան Ուկրաինայի ժողովրդական հանրապետության (Հիդեկտորիա) բանակները: Իսկ մինչ այդ, օգոստոսի 11-ին, Օդեսան գրավել էր Ռուսական կամավորական բանակը: Անմիջապես վերականգնվեց Հայաստանի Հանրապետության Օդեսայի գլխավոր հյուպատոսության գործունեությունը՝ իր բոլոր ուղղություններով: Ե. Մելիքյանը վերականգնվող հյուպատոսական հիմնարկը անձնակազմը համալրելով հիմնականում Հայոց ազգային խորհրդի անդամներով:

1919 թվականի սեպտեմբերի 24-ի զեկուցագրում Ե.Մելիքյանը տեղեկացնում է Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարին, որ «խորհրդային իշխանության հեռանալուց հետո Հայաստանի հյուպատոսարանն անմիջապես պարզեց իր դրոշակը և վերսկսեց իր գործունեությունը: Գտնում եմ, որ կառավարությունը չի զլանա տալու անհրաժեշտ ցուցումներ հյուպատոսարանի գործունեությունը շարունակելու և իմ ներկա անորոշ դրությունը պարզելու վերաբերմամբ»: Ե.Մելիքյանի անորոշ դրությունն այն էր, որ ձևակերպված էր որպես գլխավոր հյուպատոսի պաշտոնակատար, բայց իրականում բավական ժամանակ էր, ինչ կատարում էր հյուպատոսի պարտականություններ:

Օդեսայում իրենց գործունեությունը վերականգնեցին նաև Հայոց ազգային խորհուրդը և մյուս հայկական կազմակերպություններն ու միությունները:

Քանի որ Ուկրաինայում իշխանությունները հաճախ էին փոփոխվում, Օդեսայի գլխավոր հյուպատոսի պաշտոնակատար Ե.Մելիքյանը իր առաջնահերթ խնդիրն է համարում պարզել նոր իշխանության վերաբերմունքը հայկական ազգային մարմինների ու հյուպատոսության նկատմամբ: Այս անգամ հյուպատոսի պաշտոնակատար Ե.Մելիքյանը այցելեց ռուսական կամավորական բանակի Օդեսայի շրջանի զինվորական հրամանատարին, որը բավական սիրալիր ու բարյացակամ վերաբերմունք ցույց տվեց դեպի հայերը, դեպի Հայաստանի Հանրապետության հյուպատոսությունը և խոստացավ որոշ չափով բավարարել նրա կարիքները՝ հատկապես զաղթականներին հայրենիք տեղափոխելու հարցում: Ի դեպ, զաղթականների կյանքի բարելավման ու նրանց ճակատագրի հարցերը կենտրոնական տեղ էին գրավում Օդեսայի գլխավոր հյուպատոսարանի գործունեության մեջ: Եվ դա հասկանալի է, քանի որ Օդեսան հարավային Ռուսաստանի խոշոր կենտրոններից էր և այդտեղ էին հավաքվում զաղթական հայերը տարբեր վայրերից, ակնկալելով, որ այդ նավահանգստային քաղաքից ավելի դյուրին կարող են հայրենիք վերադառնալ:

Բաժնի վարիչն էր Հայկ Եղիազարյանը, որը եռամսհուն աշխատանք ծավալեց զաղթական հայերին հայրենիք վերադարձնելու համար: 1919 թվականի սեպտեմբերին Օդեսայում կային շուրջ հինգ հազար զաղթական հայեր: Սերտ

¹ Տես ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 217, ք. 26:

կապի մեջ մտնելով քաղաքի հայկական ազգային մարմինների հետ և նրանցից ստանալով նյութական ու բարոյական աջակցություն, Յ. Եղիազարյանն իր գործունեության առաջին մի քանի օրվա ընթացքում կազմակերպեց 90 հայ գաղթականների տեղափոխումը՝ հոգալով նրանց կարիքները: Հայաստան էին տեղափոխվում առաջին հերթին այն գաղթականները, որոնք հայրենիքում ունեին ծնողներ, ազգականներ, բարեկամներ, որպեսզի ավելի չբարդացնեն երկրի ծանր կացությունը: Գաղթականներին հայրենիք տեղափոխելու գործը դանդաղում էր նյութական, դրամական միջոցների խիստ պակասի պատճառով: 1919թ. սեպտեմբերի 24-ի իր զեկուցագրում՝ ուղղված Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարին, հյուպատոսի պաշտոնակատար Ե. Սելիքյանը տեղեկացնում է, որ գլխավոր հյուպատոսական հիմնարկի ֆինանսական վիճակը սկզբից ի վեր ծանր է եղել: Այն իր գոյությունը պահպանում էր սեփական կամ բարեգործական միջոցներով: Սեփական միջոցներն ստացվում էին զանազան վկայականներ և անցագրեր տալուց, որոնց արժեքը չնչին էր: Իսկ ամեն անգամ բարեգործական նվիրատվություններին դիմելը ամենևին էլ ցանկալի չէր, քանի որ պետական հիմնարկությունը կորցնում է իր հեղինակությունը: Գլխավոր հյուպատոսի պաշտոնակատարը շատ ճիշտ ու վճռական է դնում հարցը. «Եթե կառավարությունը վճռում է Օդեսայում պահել հյուպատոսարան, որը, իմ կարծիքով միանգամայն անհրաժեշտ է, ապա այդ հիմնարկությունը պետք է սուլիդ և պետական հիմքերի վրա դնել՝ չխնայելով հարկավոր ծախսերը, որոնք հանրապետության հեղինակության պահպանելու համար անհրաժեշտ են»¹¹: Այդ հարցում Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարությունում միատեսակ մոտեցում չկար: Նախարարության գլխավոր քարտուղար Ալեքսանդր Տեր-Հակոբյանն իր մի գրության մեջ այն կարծիքն է հայտնում, որ հյուպատոսներն ու գործակալները պետք է աշխատեն առանց աշխատավարձի՝ չծանրաբեռնելով պետական գանձարանը¹²: Այսպիսի մտայնության պայմաններում անհմաստ էր նախարարությունից դրամական միջոցներ ակնկալելը: Նրանց գործադրած ջանքերով շարունակում էր գործել այդ կարևոր պետական հիմնարկը:

Սակայն Օդեսայի գլխավոր հյուպատոսության գործունեությունը երկար չշարունակվեց: 1919 թվականի դեկտեմբերի 21-ին երրորդ անգամ բուլշևիկյան բանակը գրավեց Ուկրաինան, և վերջնականապես այնտեղ հաստատվեց խորհրդային կարգեր: Դադարեց գործելուց նաև Հայաստանի Հանրապետության Օդեսայի գլխավոր հյուպատոսական հիմնարկը:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին խարկովում հաստատվեցին շուրջ 10 հազար հայ գաղթականներ, հիմնականում Վանից, Էրզրումից և այլ քաղաքներից¹³: Անհրաժեշտ էր ապահովել համայնքի կյանքի իրավական ու սոցիալ-տնտեսական հիմքերը, կազմակերպել հայ բնակչության՝ հատկապես գաղթականների ապրելակերպը, լուծել աշխատանքի, բնակարանի և այլ կենսական հարցեր: Բնականաբար, առաջ եկավ խարկովում ներկայացուցչություն հիմնելու խնդիրը: Կոմիսարիատի կոլեգիան իր՝ հոկտեմբերի 7-որոշմամբ խարկովում ներկայացուցիչ նշանակեց տեղի Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ, բժիշկ Մկրտիչ Սելիքյանին: Հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 8-ին, կոմիսարիատի կոլեգիայի պահանջով Մ.Սելիքյանն սկսեց իր պարտականությունների կատարումը: Նույն

¹¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 217, ք. 26:

¹² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 217, ք. 20:

¹³ Տես նույն տեղում, գ. 380, ք. 24:

օրն էլ Ուկրաինայի Կենտրոնական ռադայի արտաքին գործերի նախարարությունը ճանաչեց նրա լիազորությունները¹⁴:

Ինչպես Օդեսայում, այնպես էլ Խարկովում, հյուպատոսության ֆինանսական միջոցները գոյանում էին հայ գաղութի սուղ հնարավորություններից, զխավորապես հյուպատոսական տուրքերի (անձնագրերի և անցաթղթերի), ցերեկոյթների ու նվիրատվությունների հաշվին: Իր երեք ամսյա գործունեության ընթացքում Խարկովի հայկական հյուպատոսությունը զգալի աշխատանք կատարեց հայ գաղութի համախմբման և հայության իրավունքների պաշտպանության ուղղությամբ:

Սակայն 1919թ. հունվարի 10-ին, Խարկովի խորհրդայնացումից հետո, արգելվեց հյուպատոսության, Դայոց ազգային խորհրդի ու հայկական մյուս կազմակերպությունների գործունեությունը: Նույն օրը (հունվարի 10-ին) Խորհրդային Ուկրաինայի Դայկական գործերի կոմիսարիատի Խարկովի բաժանմունքի ղեկավար Գասպարյանցի պահանջով ձերբակալվեցին հյուպատոս, Դայոց ազգային խորհրդի նախագահ Մ.Մելիքյանը և նրա օգնական Ավդալովը: Ապրիլի 15-ին Ռակովսկին թույլատրեց Մ.Մելիքյանին հեռանալ Խարկովից՝ առհասարակ թողնել Խորհրդային Ուկրաինայի սահմանները:

1919թ. հունիսին, զենքով Ա.Դենիկինի Կամավորական բանակի կողմից Խարկովը գրավելուց հետո փոխվեց քաղաքական իրադրությունը, և նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին հայկական կազմակերպությունների գործունեության համար:

Յուլիսի 4-ին Խարկովում կրկին իր գործունեությունը վերսկսեց հյուպատոսական հիմնարկը: Նոր հյուպատոսի պաշտոնը ստանձնեց Խարկովի հայ գաղութի հասարակական հայտնի գործիչ, բժիշկ Ռուբեն Յուզբաշյանը: Հյուպատոսական հիմնարկը անմիջապես ձեռնամուխ եղավ նախաձեռնած ապաստանած բազմահազար հայ գաղթականների հաշվառման, անձնագրերի և անցաթղթերի հանձնման և նրանց իրավունքների ու շահերի պաշտպանության կազմակերպմանը:

Հյուպատոսությունը ստանում էր նաև ռուսական Կամավորական բանակի գործնական աջակցությունը: Ուշագրավ է, որ զենքերալ Ա.Դենիկինի կարգադրությամբ, Կամավորական բանակի շուրջ 600 հայ զինվորներ՝ մի քանի բժշկասանիտարական ջոկատների հետ, հյուպատոսական հիմնարկի և եկատերինոդարում՝ ԴԴ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Դովհաննես Ասղաթեյանի ջանքերով, հաղթահարելով ճանապարհի դժվարությունները, տեղփոխվեցին հայրենիք՝ ազգային բանակում ծառայելու¹⁵:

Հյուպատոսական հիմնարկին հաջողվեց հարաբերություն հաստատել տեղի մամուլի խմբագիրների հետ, որոնք պարբերաբար տպագրում են «Դայկական հարցին» նվիրված հոդվածներ¹⁶:

Սակայն քաղաքական իրադրության կտրուկ փոփոխության հետևանքով Խարկովի հյուպատոսությունը դարձյալ չկարողացավ իր գործունեությունը երկար շարունակել: Նոյեմբերին խորհրդային բանակը մոտեցավ Խարկովին և մինչ քաղաք մտնելը՝ Ռ.Յուզբաշյանը դադարեցրեց հյուպատոսության գործունեությունը: Դեռևս 1919թ. հունվարին, Ուկրաինայի խորհրդային իշխանության

¹⁴ Տես նույն տեղում, թ. 2:

¹⁵ ԴԴ ՊԿՊԱ, ֆ. 277, ց. 1, գ. 1, թ. 47:

¹⁶ Տես նույն տեղում, թ. 15:

թելադրանքով, Ռյուզբաշյանը պարտավորվել էր չզբաղվել ազգային խնդիրներով և չստանձնել հյուպատոսի պարտականությունը խարկովում¹⁷:

Այսպիսով, ի տարբերություն Օդեսայի գլխավոր հյուպատոսության արդյունավետ գործունեության, խարկովի հյուպատոսական հիմնարկը օբյեկտիվ պատճառներով չկարողացավ մեծ աշխատանք ծավալել: Այնուհանդերձ, այստեղ էլ կատարվեց ազգանպաստ գործ:

1918 թվականի նոյեմբերին Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական միսիայի ղեկավար Գ.Չամոյանի հրամանով Կիևում ստեղծվեց հյուպատոսություն: Դիվանագիտական ներկայացուցչության խորհրդական, նախկին հայկական կոմիսարիատի կոլեգիայի նախագահ զնդապետ Միքայել Լոմիզեն միաժամանակ ստանձնեց Հայաստանի Հանրապետության Կիևի հյուպատոսի պարտականությունները, իսկ քարտուղարը դարձավ Օ. Խազիզյանը դարձյալ համատեղությամբ: Հարուստ փորձ ու գիտելիքներ ունեցող Մ. Լոմիզեն մեծ հաջողությամբ էր կատարում հյուպատոսի իր պարտականությունները: Նա իր առաջնահերթ խնդիրը համարեց միավորել Կիևում գործող հայկական ազգային մարմիններն ու կազմակերպությունները հյուպատոսության շուրջը: Նկատենք, որ Կիևի հյուպատոսությունը գործում էր առավել նպաստավոր պայմաններում, այն սերտ կապի ու համագործակցության մեջ էր դիվանագիտական ներկայացուցչության հետ և օպերատիվ կերպով լուծում էր բոլոր հարցերը: Սակայն երեք ամիս հետո 1919 թվականի փետրվարին ընդհատվեց հյուպատոսության գործունեությունը: Խորհրդային բանակը Կիև մտնելուց անմիջապես հետո հասկանալի պատճառով արգելեց մայրաքաղաքում Վրաստանի և Հայաստանի հյուպատոսական ծառայությունների գործունեությունը: Կիևից Օդեսա տեղափոխվեցին Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչությունն ու հյուպատոսությունը: Գ. Չամոյանի հանձնարարությամբ Կիևում մնաց դիվանագիտական ներկայացուցչության և հյուպատոսության քարտուղար Օ. Խազիզյանը, որպեսզի ապահովեր Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական կորպուսի արխիվի, գույքի և շենքի վերահսկողությունը: Չճանաչելով հանդերձ Վրաստանի ու Հայաստանի հյուպատոսական ծառայությունները խորհրդային իշխանությունը թույլատրեց նրանց գոյությունը մինչև մարտի 31-ը: Այդ ընթացքում տեղի հայ գաղութի պահանջով իր արձակուրդն ընդհատեց և հյուպատոսական գործունեությունը վերսկսեց Մ. Լոմիզեն: Արքիի սկզբին Ուկրաինայի խորհրդային իշխանությունը Վրաստանի և Հայաստանի հյուպատոսներից պահանջեց տասնօրյա ժամկետում ստանալ իրենց կառավարություններից խորհրդային իշխանության ճանաչման հայտարարությունը: Սակայն «ոչ հյուպատոսների և ոչ առավել ևս Ռակովսկու համար գաղտնիք չէր, — տեղեկացնում է Օ. Խազիզյանը, — որ դրական պատասխան չէր ստանալու: Այնուհետև պատասխանի բացակայությունը իրավական հիմք տվեց Ուկրաինայի խորհրդային իշխանությանը վտարելու Վրաստանի և Հայաստանի հյուպատոսներին ոչ միայն Կիևից, այլ ընդհանրապես Ուկրաինայի սահմաններից»¹⁸:

Ուկրաինայի խորհրդային կառավարությանը կից Հայկական գործերի կոմիսարիատի լիազոր Սմբատ Մարգարյանը պահանջեց կոմիսարիատին հանձնել Հայաստանի Հանրապետության Կիևի հյուպատոսության արխիվը, կնիքը և դրամարկղը: Այս առիթով Մ. Լոմիզեն գրավոր բողոք ներկայացրեց, որն

¹⁷ Տե՛ս ԴԴ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 380, ք. 24:

¹⁸ ԴԴ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 173, 2-րդ մաս, ք. 189:

արդյունք չունեցավ: Նա ստիպված համձնեց պահանջվածը: Մայիսի սկզբին Կիևից Օդեսա մեկնեցին Հայաստանի և Վրաստանի հյուպատոսները: Մեկնելուց առաջ Մ. Լոմիզեն Կիևի հյուպատոսի լիազորությունը համձնեց երդվյալ հավատարմատար Ա. Դրագունովին՝ պահանջելով նրանից, որ Ուկրաինայում իշխանության փոփոխության դեպքում վերսկսի իր պարտականությունների կատարումը մինչև Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության որոշումը: Կա՛մ նրան հաստատելու, կա՛մ նոր անձ նշանակելու մասին¹⁹: Հիրավի, մի քանի ամիս անց օգոստոսի վերջին Ուկրաինայի ժողովրդական հանրապետության և գեներալ Ա. Դենիկինի կամավորական բանակները պարտության մատնեցին բուլշևիկներին Կիևում և Ուկրաինայում: Ա. Դրագունովը անմիջապես բանակցությունների մեջ մտավ նոր իշխանությունների հետ, ճանաչվեց ու ընդունվեց Կիևի դիվանագիտական կորպուսում և վերսկսեց իր հյուպատոսական գործունեությունը: Սակայն 1919թ. դեկտեմբերի 16-ին խորհրդայնացվեց Կիևը, և դադարեց գործելուց Կիևի հյուպատոսական հիմնարկը:

Այսպիսով, բավական բարդ ու անկայուն քաղաքական իրադրության պայմաններում Օդեսայում, Խարկովում ու Կիևում հիմնված ՀՀ հյուպատոսական մարմինները լայն գործունեություն ծավալեցին հայ գաղութի համախմբման, հայության իրավունքների պաշտպանության և այլ բազմաթիվ խնդիրների իրականացման ուղղությամբ:

ԱՆՈՒՇ ՄԿՏԶՅԱՆ

ՄԻՍԱԲ ՄԱՆՈՒՇՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶԲԳ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

«Ֆրանսիայի բանվոր դասակարգը, ժողովուրդը սրբությամբ են պահպանում Մանուշյանի ջոկատի հերոսական մարտիկների հիշատակը, Մանուշյանի, որի անվամբ, ի նշան շնորհակալության և հիացմունքի կոչված է Փարիզի փողոցներից մեկը ...»¹: Այսպես է գրել Մ. Մանուշյանի մասին Ֆրանսիայի կոմունիստական կուսակցության Կենտկոմի քարտուղար Ժակ Դյուկլոն: Հիրավի, հայ ժողովրդի արժանավոր գավակը իր սխրանքներով հիացրեց Ֆրանսիային, չխնայելով կյանքը, մինչև վերջ պայքարեց լավագույն ապագայի համար:

Մ. Մանուշյանը ծնվել է 1906 թ. սեպտեմբերի 1-ին, Եփրատ գետի ափում՝ քի մոտ գտնվող Ադեյման գյուղաքաղաքում, այգեգործի ընտանիքում: Նրա հայրը զոհվել է թուրքական հրոսակների հարձակումների ժամանակ, մայրը սովամահ է եղել, իսկ հայրենի օջախը ավերվել է թուրքական ենիչերիների կողմից:

Ութամյա Միսաքը իր եղբայրների ու քույրերի հետ Ադեյմանի հայ գաղթականների օգնությամբ անցնում է Սիրիա: Դեռ որբանոցում եղած ժամանակ Մի-

¹⁹ Տես նույն տեղում:

¹ ՀՀ Նորագույն պատմության կենտրոնական պետական արխիվ (ՀՀ ՆՊ ԿՊԱ), ֆ. 1029, ց. 1, գ. 177^ա, թ. 5: